

ESKİÇAĞ'DA KİTAP

Bedia DEMİRİŞ*

Yaşamımızın ayrılmaz ve vazgeçilmez bir parçası olan kitap, bugünkü biçimini alıncaya kadar hangi aşamalardan geçmiştir? Bu yazının amacı, 21. yüzyıla girmeye hazırlandığımız şu günlerde, elektronik kitapların yaygınlaşmaya başlamasına karşılık klasik biçimini ve yapısını daha uzun bir süre koruyacağını ümit ettiğimiz kitap biçiminin tarihsel süreç içinde geçirdiği önemli aşamalar konusunda bilinenler üzerine toplu bir bakış sunmaktır. Kitap çok değişik açılardan ele alınıp incelenebilir: İlk bir nesne olarak ele alınabilir kitap. Bu açıdan bakıldığında, biçimsel olarak geçirdiği tarihsel gelişimi incelemek gerekir. Bunun içine kitabın tarih içinde gösterdiği biçim değişiklikleri, yapımında kullanılan malzeme açısından geçirdiği aşamalar da dahildir. İkinci açıdan, bir ticaret nesnesi olarak ele alınabilir. Bu açıdan bakıldığında, kitabın yayımlanması, dağılımı, alım-satımı, ederi gibi konular üzerinde durulması gerekir. Üçüncü açı ise kültürel ve toplumsal açıdır. Bu açıdan bakıldığında, kitap okurlarının özellikleri, eğitim düzeyleri, kitap satın alma nedenleri, yazar-okuyucu, yazar-yayımcı ilişkileri gibi konular üzerinde durmak gerekir. Bu yazıda seçilen açı birinci olarak sözü edilen açıdır: Kitabı bir nesne olarak ele alıp bugünkü çağdaş biçiminin belirlenmesini sağlayan Eskiçağ'daki tarihsel gelişimi sonucunda vardığı son aşamaya kadar getirmek. Konu diğer açılardan ise, çok kısa olarak ele alınacaktır.

Eskiçağ'da kitap deyince anlaşılın, bugün kitap dediğimizde anlaşılardan çok ayrıydı. Günümüzde kitap belirli ölçü ve özellikler çerçevesinde UNESCO tarafından şöyle tanımlanmaktadır: "Kapaklar dışında en az 49 sayfa olan, süreli niteliği bulunmayan, basılmış yayın¹.

Kitabın en eski ve en genel hammaddesinin ağaç olduğunu söyleyebiliriz. Eskiçağ'da insanlar ağaç kabuklarını, üzerine yazı yazmak için bitki yapraklarından daha elverişli bulmuşlardı. Roma'da ıhlamur ağacı kabuklarından evlerde

1 *Ana Britannica*, İstanbul 1994, cilt 19, s.123.

* Doç. Dr. Bedia Demiriş, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Latin Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Fen PTT 34459 - İSTANBUL

hazırlanan rulolar papirüsten yapılmış rulolar ile birlikte bir süre aynı zamanda kullanılmıştır². Ağaç kabuklarının bu şekilde kullanılışı o çağlarda kitap anlamında kullanılan kelimelere de yansımıştır. Grekçe'de kitap anlamına gelen "byblos" kelimesi ilkin Mısırlıların yazı gereci yapmakta kullandıkları otsu bitki papirüsün kabuğu ya da lifleri anlamına gelmektedir. Aynı şekilde, Latince bir kelime olan "liber" in ilk anlamı "ağaç kabuğu", ikinci, ama en çok kullanılan anlamı "kitap"tır. Çinlilerin eski çağlarda olduğu gibi bugün de hala kitap anlamında kullandıkları işaret, bu anlamının yanı sıra ağaç ya da bambu tabletleri ifade etmek için de kullanılmaktadır³.

Kitap için yazı gereci hazırlamakta ağaç ve bitki kabuklarından daha önce kilin de kullanıldığını bilmekteyiz. Sümerlerin, Asurların ve Hititlerin kullandıkları kil tabletler, Mısır'ın papirüs ruloları ile yaklaşık olarak aynı zamanda ortaya çıkmış olmakla birlikte (İ.Ö. yaklaşık 3000), kil tabletlerden çok, papirüs rulosu çağdaş kitabın öncüsü kabul edilir. Bu konuda şu üç hususun etkili olduğu düşünülebilir. Bir kitabın varlığından söz edebilmek için, tanımında zorunlu olarak bulunması gereken üç özellik vardır: 1. Yazılı bir metnin açığa vurulmasına yönelik olmak, 2. yazılı metnin yayılabilmesi ve korunabilmesi için kolay taşınabilir olmak, 3. kullanışlı olmak. Kitabı tanımlayabilmek için, bu üç özelliğin bir arada bulunması zorunludur⁴. Kitabın tabii ki herşeyden önce hem biçim hem de hazırlanmasında kullanılan yazı gereci açısından kullanışlı olması gerekir: Taşınmasının kolay olması ve üzerine yazı yazılan gerecin kolay üretilebilir olması, böylece metnin kolay yayılmasını sağlar nitelikte olması gerekir. Örneğin taş üzerine yazılmış pek çok metin vardır ama, bunlar hiçbir zaman kitap sayılmamışlardır.

Eskiçağ'da insanlar, üzerine yazı yazmak için ağaç kabuğu ve kilden başka malzemeler de kullanmışlardır. Bunlar arasında kayaları, taşları, mermeri, hayvan kemiklerini, ipek ve keten bezini, çanak ve çömlek parçalarını, evlerin boş duvarlarını ve kapılarını, altın, gümüş, kurşun, bronz gibi metal ve alaşımlarından yapılmış levhaları, tahta ve balmumu tabletleri ve deriyi sayabiliriz. İpek üzerine Çinliler fırçayla yazı yazarlarken, keten bezinin yazı gereci olarak kullanımını Eski Mısırlılar başlatmışlardır. Eski Roma tarihinde bazı dini tören kurallarını yazmak için, yazı gereci olarak keten bezinin kullanıldığı bilinmektedir. Tarihçi Titus Livius Tanrıça Moneta'nın tapınağında bulunan keten bezi üzerine yazılmış kitaplardan ("libri lintei") ve Samnitler'de keten bezi üzerine

2 Thompson, 1912, s. 9.

3 Labarre, 1994, s. 12.

4 Labarre, 1994, s. 7-8.

yazılmış bir kitabın ("liber linteus") varlığından söz etmektedir⁵. Etrüsk dilinde yazılmış belgelerin büyük bir kısmı keten bezi üzerine dizeler halinde yazılmış belgeler olup, bu belgeler şeritler halinde kesilmiş ve bir Mısır mumyasını yapmakta kullanılmıştır. Eski insanların üzerine yazı yazmak için bu kadar çok çeşitli malzeme kullanmış olmalarına karşılık, Eskiçağ'da kitap yapmak için kullanılan başlıca yazı gereçlerinin papirüs ve hayvan derisinden yapılan parşömen olduğunu belirtmek gerekir.

Papirüs ("byblos" ya da "papyrus") İ.Ö. 3. binden itibaren, Eski Mısır'da Nil vadisinde yetiştirilen ve "cyperus papyrus" adı verilen bitkiden yapılırdı. Bu bitki insan bileği kalınlığında olan ve 2,5-3 metre boyunda sap süren, otsu bir bataklık bitkisidir. Bitkinin gövdesinin tepesinde püsküllü bir baş kısmı bulunur. Bu bitki yazı gereci olarak kullanılmak üzere işlenmezden önce, bitkinin kökleri yakacak olarak kullanılır, saplarındaki özektan yiyecek hazırlanır ya da mum fitili yapılırdı. Gövdesinden kalafat ipi, yelkenli ipi, püsküllü olan baş kısmından da tanrıların tapınakları için çelenkler hazırlanırdı. Yazı gereci olarak papirüs Eski Mısır'da çok eski çağlardan beri kullanılırdı. Bu malzeme İ.Ö. 5. yüzyılda Mısır'dan, Fenikeliler aracılığı ile Yunanistan'a, Grekler'den de Romalılar'a geçti. Grekler papirüsü Byblos adlı bir Fenike limanı (Lübnan'da bugünkü Jebal balıkçı kasabası) yoluyla elde ettikleri için bu yazı gereğine "byblos" adını verdilerdi. Ayrıca Grekçe'de "byblos" ağaç ya da bitki kabuğu anlamına gelmekteydi. Romalılar ise bu yazı gereğini "charta" olarak adlandırdılar. Grek ve Roma Eskiçağ'ının en önemli yazı gereci İ.S. 1. yüzyıla kadar papirüs oldu. Papirüsün tarihi ve yapımı hakkında Yaşlı Plinius oldukça geniş bilgi vermektedir⁶. "Cyperus papyrus" durgun sularda, bataklık haline gelmiş ırmak kollarında yetişirdi. O zamanlar özellikle Nil kıyılarında ve delta bataklıklarında, ayrıca Suriye ve Mesopotamya'da bol miktarda yetişirdi. Az miktarda olmakla birlikte Sicilya'da Anapus çayı kenarlarında da yetişirdi. İstenilen biçim ve büyüklükte üretilebilmesi, kolay taşınabilen bir malzeme olması ve bir yazı gereci olarak üzerine yazının kolay yazılabilmesi sebebiyle, papirüs bugün kullandığımız kağıda en yakın yazı gereci olarak kabul edilir. Belki de bu sebeple Batı dillerinin çoğunda kağıt anlamına gelen kelime Mısırlıların bu bataklık bitkisinin adından gelmektedir⁷.

Bu bitkiden yazı gereci üretmek üzere bitkinin 4-6 m. boyundaki, üç köşeli ve iki köşe arasında kalan her bir yüzeyi 15 cm. olan gövdesi üst, orta ve alt

5 Liv. *ab urbe condita* IV, 7,12; X, 38, 6.

6 Plin. *nat. hist.* XIII, 68-82.

7 Kocabaşoğlu, 1996, s. 4.

kisimlerinden yaklaşık 47 cm. boyunda parçalara ayrılır, parlak yeşil renkli kabuğu soyulur, ortaya çıkan beyaz renkli, selülozik, lifli doku olabildiğince ince tabakalar halinde, bıçakla levha levha kaldırılır ve çekiçle düzleştirilirdi. Böylece elde edilen ince şeritler, birinde bitkinin lifleri düşey gelecek şekilde, diğerinde de yatay gelecek şekilde ve 90 derece açıyla iki tabaka halinde üst üste konular ve tabakalar Nil suyu kullanılarak nemlendirilir ve çekiçle dövülerek birleştirilirdi. Nil suyunun, özelliği sebebiyle, bitkiden kesilen şeritlerin yapısında bulunan yapışkan bir maddeyi açığa çıkardığı, ya da Nil suyunun yapısının yapışkanlı bir su olması sebebiyle şeritleri birleştirici olarak kullanıldığı sanılmaktadır⁸. Oluşturulan tabaka güneşte kurutulur ve taş, kemik, fildişi ya da deniz kabuğu gibi sert cisimlerle tamamen düzleştirilir ve temizlenirdi. Su, sirke ve undan elde edilen karışımla yeniden nemlendirilen papirüs ağırlık altında kurutulurdu⁹. Böylece "khartes" ya da "charta" denen yazı gereci elde edilmiş olurdu. Elde edilen papirüs böceklerden, güve ve küften korunmak amacıyla sedir yağında ("cedrium") ıslatılırdı¹⁰. Enleri yaklaşık 20 cm., boyları yaklaşık 50 cm. olarak üretilen papirüs yaprakları ("kollema", "pagina", "scida") tek tek kullanılabilir ya da bir rulo ("tomus") hazırlamak üzere birbirine dikilebilir ya da yapışkanlı macun kullanılarak yan yana yapıştırılabilirdi. Genellikle 20'şerlik rulolar oluşturulurdu. Yirmi yapraklı bir papirüs rulosu orta boyda bir cilt sayılırdı ve buna "scapus" denirdi. Yaşlı Plinius bir papirüs rulusunda 20 yapraktan daha fazla yaprak bulunmadığını bildirir¹¹. Ama bu değişmez bir sayı değildi. Eski Mısır'da uzunluğu 43,5 m'yi bulan papirüs ruloları bulunmuştur¹². Oluşturulan papirüs yapraklarının ("kollemata") her birinin boyutları bitkinin özünü zayıflatmadan, kesilebilen en geniş uzunlukta şeritler kesilerek belirlenirdi. En iyi kalitede papirüs, bitkinin orta kısmından elde edilenlerdi. Günümüze kadar ulaşan örnekler göre, bir papirüs yaprağının uzun kenarı yaklaşık 37,5 cm, kısa kenarı yaklaşık 22,5 cm olurdu. Bir papirüs rulusunun yüksekliği ortalama 30-32,5 cm olabilirdi, ama en az 15, en çok 40 cm arasında değişebilirdi. Bir şiir kitabı ya da bir epigram için bu yükseklik 5 cm'ye kadar inebilmekle birlikte, 20 ya da 22,5 cm'lik bir rulo yüksekliği edebi metinlerin yazılacağı rulolar için daha uygun bir ölçü olarak kabul edilirdi. Roma pazarında papirüs ruloları bu farklı yüksekliklerine göre sınıflara ayrılırdı, ama bugün bu sınıflar günümüze kadar ulaşabilmiş örneklerde tespit edilememiştir. Bir papirüs rulusunun ilk sayfasına

8 Thompson, 1912, s. 23.

9 Kocabaşoğlu, 1996, s.4.

10 Horatius, *ars. poet.*, 332.

11 Plin. *nat. hist.* XIII, 77.

12 Yıldız, 1985, s. 22, dip not 58.

"protokollon", son sayfasına "eskhatokollon" denirdi. Romalılar rulonun ilk sayfasına, üretilen papirüs rulusunun kontrolünü yapan kişinin adını, üretim tarihini ve yerini yazarlardı¹³. Papirüs rulusunun uzunluğu 6-10 metre arasında değişir, hatta daha fazla olabilir. Eski Mısır rulolarının uzunluğu 250 cm'yi biraz aşmaktadır. Rulonun çapı ise 5-6 cm olurdu. Papirüs tabakalarının, renklerine ve kalitelerine göre çeşitli türleri vardı. Renkleri açık sarıdan çikolata rengine kadar değişirdi. Yaşlı Plinius altı çeşit papirüs tabakasından söz eder¹⁴. Yine Yaşlı Plinius'tan öğrendiğimize göre, bu papirüs çeşitleri birbirlerinden boyutları bakımından farklıydılar: Bunlar arasında en değerlisi "charta hieratica" idi. Bunlara önceleri yalnızca dini metinler yazılırdı¹⁵. Bunun adı İmparator Augustus'a dalkavukluk olsun diye, daha sonra "charta Augusta" olarak değiştirilmiştir¹⁶. "Charta Livia" denen çeşidi, birincisinden daha geniş ve daha az inceydi. Bir diğer çeşidi İskenderiye yakınlarında üretilen ve Fannius adında birisi tarafından Roma'ya getirilen "charta amphitheatrica" idi. Sonraları bu papirüs daha da inceltirilerek "charta fanniana" denen çeşidi üretilmiştir. Nil deltasındaki Sais kentinde değersiz kırpıntılardan üretilen "charta Saitica" ucuz bir yazı gereciydi. "Charta taeneotica" denen çeşidi ise bitkinin kalın liflerinden yapılıyordu ve ağırlığına göre satılıyordu. Yazı yazmak için kullanılan, boyutları farklı bu altı çeşit kağıdın yanı sıra paket kağıdı olarak kullanılan "charta emporetica" da vardı¹⁷.

Bir papirüs yaprağında liflerin yatay geldiği yüze "recto", liflerin düşey geldiği yüze "verso" denir. Papirüste yazı, bu yazı gerecinin ince ve arkasını gösterir nitelikte olması sebebiyle "recto" denen yüze yazılırdı, ancak özel nitelikteki belgeler ve de çok sık olmamakla birlikte edebi metinler söz konusu olduğunda, malzmeden tasarruf etmek amacıyla "verso" üzerine de yazı yazılırdı. Bunlara "opisthographos" denir. Papirüs üzerine yazı yazmak için "calamus" (ya da "canna") kullanılırdı. Bu kalem kamıştan yapılırdı; zamanla körleşen ucu çakı ile ya da sünger taşıyla sivriltilirdi. Mesopotamia'nın başlıca yazı gereci olan kil tabletler üzerine yazı yazmak için de kamıştan yapılmış kalem kullanılırdı. Babil'de bu kalemin ismi "qan tuppi" idi.

Papirüs rulolarında metin sütunlar ("selides") halinde düzenlenirdi. Her bir sütun için satır sayısını belirlemede sütunun uzunluğu ve yazının ölçüsü dikkate alınırdı. Bu sayı 25-45 arasında değişirdi. Satırların uzunluğu ise değişik öl-

13 Thompson, 1912, s. 24.

14 Plin. *nat. hist.* XIII, 74-76; Hunger, s. 31.

15 Kocabaşoğlu, 1996, s.4-5.

16 Thompson, 1912, s. 25.

17 Plinius, *nat. hist.* XIII, 76-78.

çülerde olabilirdi: heksametron ve trimetron ölçüleriyle yazılmış şiirlerde satırın uzunluğunu şiirin ölçüsü belirlerdi. Lirik şiir içeren metinlerde ve düzyazı metinlerinde bir satırın uzunluğu 5-10 cm arasında değişirdi. Böylece her bir satıra yaklaşık 18-25 harf düşmekteydi¹⁸. Papirüs rulolarında sütunlar arasında boşluklar bulunduğu gibi, yazılı metnin aşağısında ve yukarısında da boşluklar bulunurdu. Metin yazılırken yanlışlıkla unutulmuş satırlar bu boşluklara bir referans işaretiyle yazılırdı. Papirüsler, tahta ya da kemikten yapılmış sert bir çubuk ("omphalos" ya da "umbilicus") etrafına sarılarak rulo yapılırken, bitki liflerinin yatay geldiği yüz, yani "recto" içeride kalacak şekilde sarılırdı. Böylece oluşan ruloya Grekler "byblion" ya da "kylindros", Romalılar ise "volumen" derlerdi. Bir papirüs rulusunda yazılı metnin içeriğini, rulunun üzerine bir çıkıntı halinde tutturulan etiket ("sillybos" ya da "titulus" veya "index") belirlerdi. Etiketlerde "papirüs x" yazılırdı. Buradaki "x" ya yazılı eserin ismine, ya bu papirüs rulosuna sahip olan koleksiyoncunun ismine, ya da papirüs rulusunun bulunduğu yerin ismine karşılık gelir. Bu etiketler renkli olabilirdi. Papirüs rulosu kullanılmadığı zaman, deriden yapılmış bir kutu ("paemula") içinde raflarda saklanırdı ya da kovalarda ("teuxos", "capsa", "capsula", "scrinium") depolanırdı. Yunanistan'da edebiyatın başlamasından itibaren yaklaşık bin yıl boyunca (İ.Ö. 600 - İ.S. 300) papirüs ruloları rakipsiz bir yazı gereci olarak kullanılmıştır. Papirüsün yazı gereci olarak rulo halinde kullanılışı Eski Mısır'da İ.Ö. 4000 yılına kadar geri gitmektedir¹⁹. Bununla birlikte, bugün, Mısır'dan günümüze ulaşmış papirüs üzerine yazılmış yazı örnekleri çok azdır. Bunun sebebi papirüsün yeterince dayanıklı bir yazı gereci olmaması, özellikle Suriye, Filistin, İtalya gibi nemli bir iklime sahip yerlerde kolaylıkla bozulabilmesiydi.

Eskiçağ'da kitabın en eski biçimi olarak kabul edilen papirüs rulosu okunurken, okunan kısım sol elde sarılır, okunacak kısım ise sağ elde tutularak açılırdı. Okunduktan sonra rulo tekrar başa sarılmalıydı. Ancak bu tür bir kitap biçiminin okumada zorluklar ortaya koyduğu açıktır. Rulo halindeki bir kitapta yazılı metnin belirli bir bölümüne hemen ulaşmak çok zordur; metnin içinde istenen bir bölüme ulaşabilmek için ruloyu o yere kadar sarmak gerekir. Ayrıca rulo halinde bir kitabı sonuna kadar okuduktan sonra tekrar başa doğru sarmak gerekir. Bu sebeple insanoğlu yazılı metin tomarlarının okunmasını kolaylaştıracak bir biçim geliştirmiştir: "Codex". Geliştirilen bu yeni biçim eskiçağlarda en yaygın olarak kullanılan yazı gereci papirüse uygulanmıştır. Papirüsten "codex" (kitap biçimi) İ.S. 2. yüzyılın başlangıcından itibaren yapılmaya başlandı. Codex'in

18 *The Oxford Companion to Classical Civilization*, 1998, s. 121.

19 Hunger, 1988(2), s. 33.

kitabın yeni biçimi olarak kullanılmasında, yazı malzemesinden tasarruf etmek için, papirüsün her iki yüzüne yazı yazılması zorunluluğunun ortaya çıkmış olmasının rol oynadığını belirtmek gerekir. Bir papirüs codexi şu şekilde hazırlanırdı: İstenilen sayfa boyutlarının iki katı boyutlarda bir papirüs yaprağı alınır, bu yaprak bir kere dikey olarak katlanmak suretiyle iki sayfa oluşturulur, böylece katlanmış papirüs tabakalarından iki sayfalık olanlardan 118 sayfalık olanlara kadar örnekler bulunmaktadır. Zorunluluklar sonucunda geliştirilen kitabın bu yeni biçiminin ("codex) atasının, bir araya getirilmiş, birden fazla tahta ya da balmumu tabletler olduğu kabul edilmektedir. Şimdi Eskiçağ'da yazı gereci olarak kullanılan bu tabletlerden söz edelim.

Tahtadan yapılmış tabletler ("leukoma", "album") üzerine mürekkeple yazı yazıldığını gösteren örnekler günümüze kadar ulaşmış bulunmaktadır. Eski Mısırlılar tahtanın yüzeyini üzerine mürekkep kabul edebilecek türden, cilaya benzeyen bir bileşimle kaplardı. Bu tür tabletler, hesap yapmak ya da kısa notlar yazmak için kullanılırdı. Mesopotamia metinlerinde de tahta tabletlerden söz edilmekle birlikte, günlük kullanımlarda yazı gereci olarak daha çok kil tabletlerin kullanıldığı söylenebilir²⁰. Hititlerde tahta tablet yazıcılarının varlığını çivi yazılı metinler bize söylemektedir. Bu tabletler İ.Ö. 1200 civarında Boğazköy'de çıkan yangında yok olmuşlardır²¹. Beyaza boyanmış tahta tabletler Yunanistan'da ve Eski Roma'da resmi belgeler ve yasalar için de kullanılırdı. Solon'un yasa levhaları döner ya da üç yüzlü piramit biçimindeki bir tahta direğin etrafına asılırdı. Aynı yöntem Roma'nın cumhuriyet döneminde de kullanılmıştır. Ayrıca bu tür tahta tabletler Eski Mısırlılar'da ve Hititler'de olduğu gibi, Grekler'de ve Eski Romalılar'da da okullarda öğrenciler tarafından, üzerlerine okul ödevlerini yapmak için kullanılırdı. Okul ödevlerinin yazıldığı bu tabletlerde, yazının sonunda ay ve gün olarak tarih kaydı da bulunurdu. Bu yazı gereci üzerine yazılmış makbuzlar, alfabeler ve şiir dizeleri zamanımıza kadar ulaşmıştır. British Museum'da Eski Mısır'dan, 25x14x5 boyutlarında bir okul tableti ve tahta tabletler üzerine yazılmış Grekçe yazı örnekleri görülebilir. Günlük kullanımda kolaylık sağlanması amacıyla, aynı boyutlardaki tabletlerin ikisi ya da daha fazlası biraraya getirilir, kenarlarında iki ya da üç delik açılır, menteşe görevi görececek halkalar ya da sırimlar (sicim kalınlığında uzun deri parçaları) kullanılarak birbirine bağlanırdı. Böylece iki tableten oluşan "diptycha" (ya da "duplices"), üç tableten oluşan "triptycha" (ya da "triplices"), beş tableten oluşan "pentaptycha" (ya da "quincuplices"), çok tableten oluşan "polyptycha" (ya

20 Bossert, 1952, s. 5.

21 Bossert, 1952, s. 1.

da "multiplices") yapılırdı. İçinde gizli yazılar bulunan tahta tabletler bir sicimle sıkıca bağlanır ve mühürlenirdi. Eski Mısır, Eski Yunan ve Eski Roma'da kullanılan tahta tabletler kağıdın bulunuşundan sonra da 16. yüzyılın ortalarına kadar, Avrupa'nın bazı yerlerinde yazı gereci olarak kullanılmaya devam etmiştir²².

Ağaç (genellikle kayın ya da çam) ya da fildişinden veya kireç ve alçıdan, ya da demir çerçeveden, içine balmumu dökülerek hazırlanan tabletler de eski çağların kullanışlı yazı yüzeyleri arasında yer alıyordu²³. Grek ve Roma dünyasında çok eski zamanlardan beri tahta tabletler, üzerleri balmumu ile kaplanarak kullanılmıştır. Balmumu tabletler ("tabulae ceratae") yazıda insanlara büyük kolaylıklar sağlayan bir buluş olarak ortaya çıkmıştır. Çünkü bu tabletler üzerine yazılan yazı kolaylıkla silinebiliyor ve böylece tablet, yazı yazmak için defalarca kullanılabilirdi²⁴. Balmumu üzerine yazı yazmak Eskiçağ'da Doğulu toplumlar arasında da oldukça yaygındı. Nimrud'da (Kalhu, bugün Kuzey Irak'ta, Dicle kıyısında) yapılan kazılarda bulunan balmumu tabletlerden, Doğu'da da tahtadan ya da fildişinden yapılmış balmumu tabletlerin yazı yazmak için kullanıldıklarını öğreniyoruz. Balmumu tabletlere Akkadça'da "le'u" deniyordu²⁴. Bu tabletler üzerine yazı yazmak için demir, fildişi, kemik, bronz ya da diğer maddelerden yapılan kalemler ("stilus" ya da "graphium") kullanılıyordu. Bu kalemle yazılan yazı sert vuruşlu bir yazı idi. Kalemin dip kısmı enli veya bir top ya da yumru biçiminde olup balmumu üzerine yazılan yazıyı silmeye yarıyordu.

Balmumu tabletler şöyle hazırlanırdı: Tahtanın yüzeyi ince bir tabaka halinde oyulur, böylece etrafında bir çerçeve oluşturulur, oluşturulan çukur yüzey genellikle siyah olan, ince bir balmumu tabakasıyla kaplanırdı. Bunlar da tahta tabletler gibi tekli, ikili, üçlü ya da çok parçalı olabiliyorlardı. Tabletlerin ikisi ya da daha fazlası biraraya getirilir, kenarlarında iki ya da üç delik açılır, menteşe görevi görececek halkalar ya da sırimlar kullanılarak birbirine bağlanırdı. Böylece şekil olarak bir "codex" ("codex" ya da "caudex" ağaç kütüğü demektir) oluşturulurdu. Tahta tabletlerde olduğu gibi, eğer bu codex iki tablettten oluşmuşsa buna "diptycha" (ya da "duplicates"), üç tablettten oluşmuşsa buna "triptycha" (ya da "triplices"), beş tablettten oluşmuşsa buna "pentaptycha" (ya da "quincuplices"), çok tablettten oluşmuşsa buna "polyptycha" (ya da "multiplices") denirdi. Çok sayıda balmumu tablettten oluşturulan "polyptycha", biçim bakımından

22 Kocabaşoğlu, 1996, s. 2-3'den: Osman Ersoy, *XVIII. ve XIX. Yüzyıllarda Türkiye'de Kağıt*, Ankara: A.Ü. Dil, Tarih ve Coğrafya Fakültesi Yayınları, 1963, s. 7.

23 Kocabaşoğlu, 1996, s. 3.

24 Hunger, 1988(2), s. 29.

25 Boehmer, 1972, Cilt VII, s. 133-134.

bugünkü kitap biçiminin başlangıcı sayılan "codex" in en eski biçimi olarak kabul edilir. Son yıllarda Kaş açıklarında Uluburun'da bulunan batık teknenin görkemli buluntuları arasında, fildişinden menteşeleri olan, tahta bir tablet yer almaktadır. Ancak parçaları mevcut olan bu tabletin yazı yazılan iç yüzeyinin balmumu ile kaplanmış olabileceği ve deniz suyunun etkisiyle balmumunun erimiş olabileceği tahmin edilmektedir. Batık tekne Geç Tunç Çağı'na (İ.Ö. 1600-1050) ait olup, hammadde taşıyan bir yük teknesiydi. Mürettebatı da olasılıkla Greklerdi. Dünyanın en eski gemi enkazı olan bu teknede bulunan tahta tablet "dünyanın en eski kitabı" kabul edilmektedir²⁶.

Mükemmel bir yazı gereci olan papirüsün Eskiçağ'daki kullanım alanı oldukça genişti: Taslak ya da temiz kopya olarak bütün edebi eserlerde, özel ve resmi mektuplarda, dilekçelerde ve çeşitli amaçlar için kullanılan her türlü evraklarda, faturalarda, banka ve sigorta hizmetleriyle ilgili listelerde, alım-satım, kira ve evlenme sözleşmelerinde, vasiyetnamelerde, doğum ve ölümle ilgili ihbarnamelerde, v.s. Kullanım alanı oldukça geniş olan papirüs üzerine yazılmış örnekler XIX. yüzyıl başlarında yapılan araştırmalarda Eski Mısır'da Oxyrhynchus'ta ve Euphrates (Fırat Irmağı) yakınlarındaki Dura-Europos'ta bulunmuştur. Bulunan papirüsler İ.Ö. IV.-İ.S. VII. yüzyıllara tarihlendirilmiştir. 1752 Yılında İtalya'da Herculaneum'da yapılan kazılarda İmparator Augustus dönemine ait papirüs buluntuları ele geçmiştir²⁷.

Eskiçağ'da papirüsün en büyük tüketicisi Roma İmparatorluğu idi. İskenderiye'deki imalathanelerde üretilen papirüs Roma'daki imalathanelerde yeniden işlenerek daha kaliteli bir yazı gereci üretmek amaçlanırdı. Bilindiğine göre Fannius adındaki bir ustanın Roma'daki imalathanesi bu tür imalathaneler arasında en ünlüsüydü. Burada yeniden ele alınarak işlenen papirüsler ustanın ismiyle anılırdı. Ayrıca İ.S. 25 ve İ.S. 56-57 yıllarına tarihlendirilen belgelerden, Mısır'da Roma İmparatorluk ailesine ait papirüs plantasyonlarının bulunduğu bilinmektedir²⁸. Papirüs üretiminin Mısır'da İ.S. 10. yüzyıla kadar sürdüğü ve Avrupa'da papirüs'ün İ.S. 11. yüzyıla kadar yazı gereci olarak kullanıldığı bilinmektedir²⁹. İnsanoğlunun zamanla artan yazı yazma gereksinimini belirli bölgelerde sınırlı sayıda üretilebilen papirüs bitkisi karşılayamaz olunca, yeni yazı gereçleri bulunması yoluna gidilmiştir. Böylece İ.Ö. 2. yüzyıldan başlayarak papirüsün yanında hayvan derisinden hazırlanan parşömenin de yazı gereci olarak kullanılmaya başlandığını görüyoruz.

26 A. Bass, G. Bass, 1992, s.6; G. F. Bass, 1994, s. 30.

27 Yıldız, 1985, s. 25.

28 Kocabaşoğlu, 1996, s.5, dip not 9.

29 Kocabaşoğlu, 1996, s. 5-6.

Eskiçağ'da "diphthera", "derma", "somation", "membrana" kelimeleriyle adlandırılan derinin yazı gereci olarak kullanılması çok eski zamanlara dayanmaktadır. Hayvan derisi dayanıklı bir yapıya sahip olduğu için, Eskiçağ'da bütün Doğu'da yazı gereci olarak kullanılmıştır. Eski Mısırlılar, Asurlular, Yahudiler kollarından arındırılmış, temizlenmiş, sepilenmiş hayvan derisini yazı gereci olarak kullanıyorlardı. Eski Mısır'dan, İ.Ö. 1800 yılına ait, deri üzerine yazılmış yazı örnekleri vardır; İ.Ö. 1. binden itibaren Geç Hitit kent devletleri zamanında Hititler kil tabletler üzerine yazı yazmayı bırakıp tahta tabletlerin yanı sıra deri üzerine de yazı yazmışlardır³⁰. Yahudiler deriyi kutsal kitapları için kullanmışlardı; Persler tarihlerini deri üzerine yazmışlardır³¹. Küçük Asya'da da deri üzerine yazı yazmanın yaygın olduğunu kaynaklardan öğreniyoruz. Derinin yazı gereci olarak kullanılması Perslerden İonialılara, oradan da bütün Yunanistan'a yayılmıştır³². Grekler ve Romalılar papirüsle tanışmadan önce, deriyi yazı gereci olarak kullanmışlardı. Herodotos'tan öğrendiğimize göre³³, İonialılar "diphthera" dedikleri hayvan derisinin üzerine yazı yazmışlardır. "Diphthera" kelimesi İonialılar arasında kitap anlamında da kullanılan bir kelimeydi. Herodotos, İonialıların eskiden kalma geleneğe uyarak papirüs üzerine yazılmış eserlere "diphthera" ya da "papirüs üzerine yazılmış kitap" dediklerinden ve eskiden papirüs az bulunduğu için, yazıların koyun ve keçi derisi üzerine yazıldığından da söz eder. Eski İtalikler'in de antlaşmalarını inek derisi üzerine yazma alışkanlığında olduklarını Halikarnassoslu Dionysios'tan öğreniyoruz³⁴. Etrüsklerin İ.Ö. X. ve VIII. yüzyıllardan başlayarak deri üzerine yazı yazdıklarına ilişkin bilgiler bulunmaktadır³⁵. Bu en eski dönemlerde derinin yazı gereci olarak kullanılmak üzere, ne şekilde işlendiğine ilişkin bilgiler yoktur. Yazı gereci olarak kullanılması bu kadar eskilere dayanan derinin İ.Ö. III. yüzyıldan başlayarak yazı yazmaya daha elverişli hale sokulduğu bilinmektedir. Böylece "vellum" denen deriden yapılmış yazı gereci, üzerine kolay yazılabilen, yumuşak ve dayanıklı oluşu sebebiyle, o zamana kadar insanoğlu tarafından yaratılmış en mükemmel yazı gereci olarak kabul edilir³⁶.

Deriden yapılmış yazı gereci için kullanılan parşömen ("pergamenum") kelimesi Pergamum (Bergama) kentinin isminden gelmektedir. Eski Mısır'da

30 Bossert, 1952, s. 2.

31 Thompson, 1912, s. 27-28.

32 Hunger, 1988(2), s. 30.

33 Herod. V, 58.

34 Dion. IV, 58; Hunger, 1988(2), s.30.

35 Yıldız, 1993, s. 224'ten T. Birt, *Das Antike Buchwesen in seinem Verhältnis zur Literatur*, Aalen, 1959, s. 256, 275; Plin. *nat. hist.* XIII, 84.

36 Kocabaşoğlu, 1996, s. 6.

Ptolemaios sülalesinin kültür alanında gösterdikleri üstün başarılarına gıpta eden başka kentler İskenderiye'yi örnek alarak Hellenistik dönemde kütüphaneler kurmaya başlamışlardı. Bu hareketleri rekabet sayıp kıskanan VIII. Ptolemaios İ.Ö. 145 dolaylarında papirüsün Eski Mısır'dan ihraç edilmesini yasaklar. Bunun üzerine diğer kentler başka bir yazı gereci bulmaya girişirler. Söylenceye göre, parşömeni Bergama kralı Attalos oğlu II. Eumenes (İ.Ö. 197-159 yılları arasında krallık etmiştir) bulmuştur. Bu hikayeyi Yaşlı Plinius'tan öğreniyoruz³⁷. Tarihçi Herodotos'un sözlerini dikkate alarak³⁸, Küçük Asya'da derinin yazı malzemesi olarak II. Eumenes'ten çok daha önce de kullanılmış olduğunu kabul edersek II. Eumenes'in derinin İonia'da (İyonya'da) yazı gereci olarak papirüsten önceki kullanımını sadece yeniden canlandırmış ve yaygınlaştırmış olduğunu söyleyebiliriz. Deriyi özel işlemlerden geçirerek üretilen yeni yazı gereğine, Eumenes ile ilgili söylenceye dayanılarak "charta pergamena" denmiştir. Bu yazı gereci için "pergamena" ismi ilkin, İmparator Diocletianus'un İ.S. 301'deki emirnamesinde ("edictum") kullanılmıştır³⁹. Kullanılmaya İ.Ö. 2. yüzyılda seyrek olarak başlanan parşömen pek çok bakımlardan papirüse üstünlük göstermesi sebebiyle, İ.S. 4. yüzyılda daha çok tercih edilen bir yazı gereci haline gelmiştir.

Parşömen yapmak için sığır, koyun, keçi, domuz ya da eşek derisi, buzağı, doğmamış veya ölü doğmuş kuzu, oğlak derisi kullanılırdı. Bunların içinde kalitesi en iyi olan, ince, pürüzsüz genç kuzu ve oğlak derisinden yapılmış olanlarıydı. Daha değerli ve gösterişli parşömenler yapmak için, antilop gibi nadide hayvanların derileri de kullanılırdı. Parşömen üretmek için keçi ve dana derisi tercih edilirdi. Üzerine yazı yazılabilecek hale getirilebilmek için, bir haftalık danalardan alınan deriler iyice yıkanır, temiz su içinde 24 saat bırakılır, kılları kireç, idrar ve ağaç külleri ile karıştırılmış su kullanılarak temizlenir; içte kalan etli kısımları üçte biri söndürülmüş kireçten oluşan banyo içinde, ısı şartlarına göre 8-16 gün bekletilir, yumuşayınca bıçakla kazınarak temizlenirdi. Beyazlatılmak ve yağlarından arındırılmak üzere yeniden bir gün boyunca kireç çözeltisi içine yatırılan deri, ıslakken sünger taşıyla pürüzleri giderildikten sonra, bir çerçeve üzerine gerilerek kurutulur, kurutulduktan sonra, üzerine tebeşir tozu ile birlikte pudra haline getirilmiş kireç sürülüp yeniden sünger taşıyla ya da pomza taşıyla ovularak, perdah edilir, tamamen düzleştirilir, yeniden gergin bir biçimde kurutulduktan sonra ve tebeşir emdirilerek yüzeyin beyaz renginin kalıcı olması sağlandıktan sonra, istenen şekillerde kesilirdi. Parşömenin kalitesi bü-

37 Plin. *nat. hist.* XIII, 70.

38 bkz. dip not 33.

39 Thompson, 1912, s. 28.

yük ölçüde çerçeve üzerinde gerili iken nasıl kurutulduğuna bağlıydı: Yirmi de-
recede kurutulan derinin üzerine, yumuşak bir yüzey elde edilebilmesi için, so-
ğuk su dökülürdü⁴⁰. Böylece elde edilen tabakaların her birine "folium" denirdi.
Enine ve boyuna yapraklar halinde kesilen tabakalar daha dayanıklı olan tüylü
yüzünün üzerine kör bir uçla işaretler konularak satırlar belirleniyordu. Konulan
bu işaret arka yüze de geçiyordu. Her iki tarafta düzenlemeler yapıldıktan son-
ra, marjlar belirleniyordu. Dört yaprak alınarak ikiye katlanıyor ve bunlardan her
birine "diploma" deniyordu. Katlanmış ve bir araya getirilmiş dört yaprak bir
defter oluşturuyordu ("quaterni", "tetras", "tetradion"). Bu katlamalar sonunda
"paginae" adı verilen daha küçük, sekiz yapraklı bir kitap oluşuyordu. Bir par-
şömen yaprağı bir kez katlanırsa "folium", iki kez katlanırsa "quartum", dört kez
katlanırsa "octavum" ve on iki kez katlanırsa "duo decim" adlarını alırdı. Edebi
eserler hemen hemen eni ile yüksekliği birbirine eşit olan "quartum" şeklinde
idiler. En çok kullanılan alışılmış kitap şekli sekiz yapraklı olandı (16 sayfa, dört
kez katlanmış tabaka deri)⁴¹. Eskiçağ'da parşömenin iki yüzü arasında ayırım
vardı: Tabaklanmış parşömenin etli olan iç yüzü beyaz ve daha düzgündü; tüylü
yüzü ise sarı ve pürüzlü, kararma eğilimi gösterir nitelikte olurdu, ama buna kar-
şıklık, etli yüze göre mürekkebi daha iyi tutardı. Ancak geç devirlerde şeffaf de-
necek kadar ince, zarif ve homojen parşömenler yapılabilmıştır⁴². Çeşitli mad-
deler kullanılarak tabaklanan parşömendeki yırtık ve delikler deri henüz ıslak
iken kenarları dikilmek ve buralara ince deri parçaları yapıştırılmak suretiyle ka-
patılıyordu.

Roma'nın ilk imparatorluk yıllarında deri yaygın olarak kullanılan bir ya-
zı gereci değildi; İsa'dan sonraki ilk bir kaç yüzyıla ait dağınık parşömen codex'i
yaprakları Mısır'da bulunmuştur⁴³. Edebi metinleri yazmak için parşömeni ilk
kullanan Şair Martialis olmuştur⁴⁴. Papirüsten parşömene kesin geçiş İ.S. 4.
yüzyılın ilk yarısında gerçekleşmiştir. Parşömenin bir yazı gereci olarak kulla-
nılmada ön sırayı alması ve papirüsü geride bırakması Hıristiyan kilisesinin et-
kisiyle olmuştur. İmparator Constantinus Hıristiyanlığı devlet dini olarak kabul
ettiğinde, Konstantinopolis kiliseleri için Kutsal Kitaptan 50 kopya sipariş ver-
miş ve bu kopyaların deri üzerine yazılmış olmasını şart koşmuştur. Yaklaşık
olarak aynı yıllarda Caesarea kütüphanesinde bulunan yıpranmış papirüs yazma-

40 Yıldız, 1993, s. 260'dan T. Birt, *Das Antike Buchwesen in seinem Verhältnis zur Literatur*, Aalen, 1959, s. 282; Kocabaşoğlu, 1996, s. 6-7'den H. Saxl, "A note on Parchment", *History of Technology*, C. II, Oxford, 1956, s. 187-190.

41 Yıldız, 1993, s. 231-232.

42 Yıldız, 1993, s. 261.

43 Thompson, 1912, s. 30.

44 Yıldız, 1985, s. 26.

larının deri üzerine yazılmış kopyalarıyla değiştirildiğini Hieronymus'tan (İ.S. 347-419) öğreniyoruz⁴⁵.

Parşömen yaprakları üzerine yazı, yapraklar cilt yapılmak üzere birbirine dikilmeden önce ve genellikle tek sütun halinde yazılırdı. Ölçülü yazılar ise iki dar sütun halinde yazılabiliyordu. Yazılmış parşömen yaprakları üzeri deri ile kaplanmış iki tahta kapakla birlikte ciltlenirdi. Parşömenin kullanılmasının yaygınlaşmasıyla birlikte, Eskiçağ boyunca hatta Ortaçağ'da da kullanılan kamış kalemlerin yanı sıra kuş tüyünden yapılan tüy kalem "penna"nın kullanılmaya başlandığı tahmin edilmektedir. Bu kalemin yapımında kartal, kaz, karga gibi hayvanların tüyleri kullanılırdı. Bunlar arasında en çok tercih edileni kaz tüyüydü. Sert bir yazı gereci olan parşömen üzerine yazı yazmak için ancak böyle bir yazı aracı dayanıklılık açısından uygun düşmekteydi.

Yapımı papirüsten daha pahalıya mal olan parşömen, ondan daha dayanıklı ve daha kullanışlı bir gereç olarak ortaya çıkmıştır. İlk papirüs gibi, tahta çubukların etrafına sarılarak rulo biçiminde kullanılan parşömen⁴⁶ İ.S. 2-4. yüzyıllarda yaygın olarak, yapısına daha uygun olan "codex" biçiminde kullanılmıştır. "Codex" biçimi, kitabın tarihinde son derece önemli bir değişiklik olarak kabul edilir. Çünkü rulo biçiminden "codex" biçimine geçiş okuyucunun okurken aldığı fiziksel durumu tamamen değiştirmektedir⁴⁷. "Codex" biçimindeki parşömen kitapların rulo biçimindeki papirüs kitaplara göre üstünlüklerini şöyle sıralayabiliriz: 1. Her iki yüzüne de yazı yazılabilir, 2. "codex" biçiminde düzenlenmiş parşömen üzerine yazılı metinde aranılan yerin bulunması daha kolaydır, 3. üzerine yazılan metnin dört kenarındaki boşluklara notlar düşülebilir, 4. parşömen "codex"leri süsleme sanatına olanak sağlar; renkler bütün parlaklığıyla sergilebilir, 5. parşömen "codex"leri kolay taşınabilir, 6. üzerlerindeki yazılar kolayca silinip yeniden yazılabilir, 7. deri üzerine mürekkeple yazılmış yazı, balmumu tablet üzerine "stilus" çentikleriyle yazılmış yazıdan daha kolay okunur⁴⁸.

Eskiçağ'da süslemeli kitapların hazırlanması konusu Mısır'a kadar geri gitmektedir: Mısır mezarlarında bulunan ve Eski Krallık döneminde (İ.Ö. 2613-2160) ortaya çıktıkları tahmin edilen "Ölümler Kitabı" ilk süslemeli yazmadır. Mısırlıların bu kitap bezeme geleneğini sürdüren Grek dünyasında ilk süslemeli el yazmaları Hellenistik dönemde görülmektedir. Ancak bunlardan günümüze ulaşanlar bilimsel konuları ve matematik konularını ya da büyü ile ilgili metinleri

45 Thompson, 1912, s. 31.

46 Bir parşömen rulosu örneği Vaticano - Palatinus 405'te görülebilir, bkz. F. W. Hall, 1968, s. 1.

47 Labarre, 1994, s. 16.

48 Thompson 1912, s. 30-31.

içeren papirüslerdi; edebi metin içeren süslemeli papirüsler günümüze çok az sayıda ulaşmıştır. Süslemeli ya da resimli kitapların parşömen codexlerinin ortaya çıkmasıyla yaygınlaştığı saptanmıştır. Çünkü hem parşömenin hem de "codex" biçiminin özellikleri, yazmalarda süsleme sanatının sergilenmesine olanak tanımaktaydı. Roma dünyasında bilinen ilk süslemeli yazma ise İ.Ö. 1 yüzyılda yaşamış bilgin M. Terentius Varro'nun 700 resimli *hebdomades vel de imaginibus libri* adlı eseridir.

Yeni (kullanılmamış) bir parşömen yapılamadığı zamanlarda, özellikle Orta Çağ'da, bir parşömen codex'ine yazılmış yazı "scalprum" denen çakıyla kazınır, üzerine yeniden bir başka metin yazılırdı. Böylece Hıristiyan metinleri pagan metinlerini örtmüş oluyordu. Bu işleme "palimpsestos" ya da "codex rescriptus" denirdi⁴⁹. "Palimpsestos" parşömen için uygulanabildiği gibi, papirüs için de uygulanabiliyordu, ancak daha dayanıklı bir gereç olan parşömen bu iş için daha elverişliydi. Kırılgan bir madde olduğu için, papirüs üzerine yazılmış olan yazı henüz kurumamışken süngerle ("spongia") silinirdi. "Palimpsestos" metinler 19. yüzyılın başlarında bazı kimyasal maddeler kullanılarak (örneğin amonyum sülfat kullanılarak), ultraviole fotoğraflar ve floresan lambalar kullanılarak yeniden okunur hale getirilmiştir. Zamanımıza kadar ulaşmış "palimpsestos"lar arasında en iyi örnek Cicero'nun *de re publica'sını* içermektedir. Şair Plautus'un komedileri bakımından önemli bir codex olan *Codex Ambrosianus* bir "palimpsestos"tur. Euripides'in eserlerini içeren bir başka "palimpsestos" Kudüs'te bulunmuştur.

Eskiçağ'da her kitap bir kendilikti⁵⁰. Kitaplar elle yazılarak tek tek çoğaltıldıklarından, aynı eserin kopyaları birbirlerinden ayrı olabiliyordu. Bu ayrılık eserleri çoğaltan yazıcıların farkında olmadan yaptıkları yazım yanlışlarından, atlanan kelime ya da cümlelerden, yazarın eserinin farklı nüshaları için yaptığı düzeltmelerden ve eklemelerden kaynaklanabiliyordu. Eskiçağın kitap dünyasında telif hakkı bilinmiyordu: Yazarlar eserlerinin çoğaltılmasını aynı anda birden fazla yayıncıya verebilir, hatta bir yazarın eserine sahip olan bir kişi bu esere kendiliğinden eklemeler ya da çıkarmalar yaparak çoğalttırabilirdi⁵¹. Kitap ticaretiyle ilgili olarak Grek dünyasının klasik çağından (İ.Ö. 480-İ.Ö. 330) çok az bilgiye sahip olduğumuz halde, Roma dünyasından bu konuyla ilgili olarak İ.Ö. 1. yüzyıldan başlayarak bilgi sahibi olabilmekteyiz. Bunun sebebi, yazar-

49 "Palimpsestos" kelimesi Plutarkhos, *Ethika* 779 c'de geçmektedir; ayrıca Lykia'da bulunmuş İ.S. 1 yüzyıla ait taş üzerine yazılmış bir yazıda da bu kelime okunabilmektedir.

50 Labarre, 1994, s. 16.

51 Labarre, 1994, s. 18.

ların eserlerinde yayıncılarından söz etmeleridir⁵². Kitabın dağıtımının Hellenistik Çağ'da geliştiğini bu çağda büyük kitaplıkların kurulmasından anlıyoruz. İskenderiye'de kurulan iki büyük kitaplık kendi ihtiyaçlarını karşılamak için ve aynı zamanda da ticari amaçlı olarak eser kopyalamak için müstensih atölyeleri çalıştırırdı. Yine bu kitaplıklarda bilginler eski metinleri gözden geçirirler ve bunlar üzerinde yazınsal eleştiri alanında çalışmalar yaparlardı. İskenderiyeli bilginler ayrıca, kitapların formatlarının belirlenmesi ve sayfa düzeni ile ilgili belirli ölçüler konulması, yazım kurallarının belirlenmesi konularında da önemli çalışmalar yapmışlardı.

Eskiçağ'da insanlar bilgi edinmenin, öğrenme zevkinin yanısıra gösteriş sebebiyle de kitap alıyorlardı. Böylece kitap lüks bir nesne durumuna getirilmiş oluyordu. Bu konuya Seneca'dan bir alıntıyla (*de tranquillitate animi (Ruh Dinginliği Üzerine)*, 9, 4-7) işaret ederek sözlerimizi noktalamak istiyoruz. Onun şu sözleri güncelliğini bugün bile korumaktadır: "Sahibinin, başlıklarını bütün yaşamı boyunca güçlükle okuduğu sayısız kitaplar ve kitaplıklar niçindir? Kalabalık, öğrenmekte olan kişiyi yük altına sokar, öğretmez ve birçok yazarlardan geçerek dolaşıyorsa, birkaç yazara kendini vermek çok daha doyurucu olur. Bu bir çeşni ya da merak değildi; ama meraklı bir müsriflikti, hayır, meraklı bile değil, ama gösteri için bir araya getirmişlerdi, tıpkı çocuklara özgü edebiyat bilgisinden bile yoksun olan birçokları için kitapların araştırma araçları değil, ama yemek odalarının süsleri olmaları gibi. Böylece kitaplardan ne kadarı yeterliyse, o kadarı elde edilsin, depo için hiç değil."

KAYNAKÇA

- ALKİM, Bahadır, Prof. Dr., "Yazının Başlangıcı", *Harf Devriminin 50. Yılı Sempozyumu*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1981, s. 3-18.
- ALP, Sedat, Ord. Prof. Dr., "Eski Anadolu'da Yazı", *Harf Devriminin 50. Yılı Sempozyumu*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1981, s. 19-26.
- BASS, Alan ve BASS, Gordon, "Ulu Burun: 3400 Yıllık Enkaz", *İlgi*, sayı 71, 1992, s. 3-7.
- BASS, George, F., "Uluburun Batığı", *İlgi*, sayı 77, 1994, s. 30-35.

⁵² *The Oxford Companion to Classical Civilization*, 1998, s. 124.

- BISCHOFF, Bernhard, *Palaeographie des römischen Altertums und des abendlaendischen Mittelalters*, (2. baskı), Berlin: Erich Schmidt Verlag, 1986.
- BOEHMER, R. M., *Die Kleinfunde von Boğazköy; aus den Grabungskampagnen 1931-1939 und 1952-1969*, Cilt VII, Berlin, 1972; *Die Kleinfunde von Boğazköy; aus den Grabungskampagnen 1970-1978*, Cilt X, Berlin, 1979.
- BOSSERT, H. Th., "Hititler'de Yazı Malzemeleri ve Yazı Aletleri", çev. U. Bahadır Alkım, *Belleten*, Cilt XVI, Sayı 61, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ocak 1952.
- DEGERING, Hermann, *Die Schrift*, Tübingen, 1964⁴.
Focus, Sayı: 9, İstanbul, Eylül 1995, s. 72-79.
- FOLSOM, Rose, *The Calligraphers' Dictionary*, Londra, 1990.
- HALL, F.W., *A Companion to Classical Texts*, Hildesheim: Georg Olms Verlagsbuchhandlung, 1968.
- HIRÇIN, Selen, *Çivi Yazısı: Ortaya Çıkışı, Gelişmesi, Çözümü*, İstanbul: Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Yayınları, 1995.
- HOOKER, J. T. (derleyen), *Reading The Past. Ancient Writing from Cuneiform to the Alphabet* (2. baskı), Londra: British Museum Press, 1993.
- HORNBLOWER, S. ve SPAWFORTH, A. (ed.), *The Oxford Companion to Classical Civilization*, Oxford, 1998.
- HUNGER, Herbert ve diğerleri, *Die Textüberlieferung der antiken Literatur und der Bibel* (2. baskı), Münih: Deutscher Taschenbuch Verlag, 1988.
- JAEGER, Gerhard, *Einführung in die Klassische Philologie* (3. baskı), Münih: Verlag C. H. Beck, 1990.
- JEAN, Georges, *Writing. The Story of Alphabets and Scripts*, çev. Jenny Oates, New York: Thames and Hudson, 1992.
- KOCABAŞOĞLU, Uygur - BULUTGİL, Aydan (ve diğerleri), *Seka Tarihi. Türkiye Selüloz ve Kağıt Fabrikalarının Tarihsel Gelişimi*, Ankara, 1996.
- LABARRE, Albert, *Kitabın Tarihi*, çev. Galip Üstün, İstanbul: İletişim Yayınları, 1994.

- NEVE, Peter, "Die Ausgrabungen in Boğazköy - Hattusa 1978", *Deutsches Archaeologisches Institut. Archaeologischer Anzeiger*, Berlin, 1979, s. 131-145.
- , -----, "Die Ausgrabungen in Boğazköy - Hattusa 1986", *Deutsches Archaeologisches Institut. Archaeologischer Anzeiger*, Berlin, 1987, s. 381-410.
- PASCUCCI, Giovanni, *Klasik Filolojinin Temelleri*, çev. Erendiz Özbayoğlu, İstanbul, 1990.
- PAYZIN, H. Sabahattin, *Tarihte Dil, Yazı, Bilim ve Toplum*, İzmir, 1992.
- PÖHLMANN, Egert, *Einführung in die Überlieferungs-geschichte und in die Textkritik der antiken Literatur (Altertum)*, Darmstadt, 1994.
- REYNOLDS, L. D. ve WILSON, N. G., *Scribes and Scholars. A Guide to the Transmission of Greek and Latin Literature* (2. baskı), Oxford: Clarendon Press, 1974.
- TEKİN, Şinasi, *Eski Türklerde Yazı, Kağıt, Kitap ve Kağıt Damgaları*, İstanbul, 1993.
- THOMPSON, Sir E. Maunde, *An Introduction to Greek and Latin Palaeography*, Oxford, 1912.
- YILDIZ, Nuray, *Eskiçağ Kütüphaneleri*, İstanbul: Marmara Üniversitesi Yayınları, 1985.
- , -----, *Eskiçağ'da Deri Kullanımı ve Teknolojisi*, İstanbul: Marmara Üniversitesi Yayınları, 1993.